

Tanulmányomban a szerelmi költészet nyelvének problémáját vizsgálom, a megszólítás alakzatának perspektívájából. A szöveg három nagyobb egységre tagolódik. Ezek a megszólítás általános nyelvelméleti, a lírai megszólítás irodalomelméleti, valamint a szerelmi költészetben megjelenő megszólítás formációinak problémakörével foglalkoznak.

## *Megszólítani valakit*

„Semmi nem kapcsol két embert ilyen maradéktalanul össze, még akkor sem, ha – mint kettőnknek – a szavakon kívül nincsen semmi egyébünk”<sup>1</sup> – írja a „Te” szóról, a frissen kialakult tegező viszony felett örvendezve, Franz Kafka 1912. november 14-én, még jóval jegyességük megkötése és viharos felbontása előtt, Felice Bauernek. Megszólítani valakit, névmással vagy igei alakban, ráadásul tegeződő formában, személyes, sőt Kafka levele felől nézve intim aktus. Összekapcsol, viszonyt létesít, a beszédet és az abban megnyilvánuló szubjektivitást az én és a te nyelvi kapcsolatában alapozva meg: annak, aki megszólít, „a szavakon kívül”, egy mélyebb értelemben, tényleg „nincsen semmi” egyebe. Az intimitás, amely a megszólító és a megszólított között létesül, ennél fogva nem más elsősorban, mint a nyelv intimitása. Egy nyelv, amely az én és a te közelségét egyfelől a harmadik személlyel való szembenállásban teszi elgondolhatóvá.<sup>2</sup> Másfelől pedig az énnel abban az immanens, a nyelv és a szubjektivitás struktúráit alapjaiban meghatározó tulajdonságában rögzíti, hogy az sohasem lehet pusztán egy én, hiszen az, aki képes másokhoz szólni, és ezáltal önmagát velük szemben pozicionálni, nem tud mást tenni, mint együtt élni a ténnyel, hogy egy másik, hozzá beszélő én perspektívájából mindig te leszel. „Ich bin du, wenn ich ich bin” („Én te vagyok, mikor én én vagyok”) – olvashatjuk Paul Celan *Lob der Ferne* című versében. Ez azt is jelenti, hogy az én (belső) és a te (külső) megkülönböztetése, akár csak az ezek közötti felcserélődés, a mindennapi kommunikáció helyzeteiben nem csupán lehetséges, hanem elkerülhetetlen.<sup>3</sup> Aki megszólít, megszólítható [akár önmaga által is]. Az én-né válás ára a te-ként való, mindig fenyegető exponánság. A megszólítók a megszólítottak által, a megszólítottak pedig egy különös, ám annál megszokottabb helyzetben, nem én-ként ismernek én-ként magukra. „A megszólítás performativitása – írja Kulcsár-Szabó Zoltán – abban áll, hogy előállít vagy [...] erőszako-

\* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Franz Kafka, *Naplók, levelek*, vál. és szerk. Györfly Miklós, ford. Antal László – Eörsi István – Tandori Dezső, Európa, Budapest, 1981, 150. [A fordítást módosítottam – B. G.]

2 Vö. Émile Benveniste, *Problems in General Linguistics*, University of Miami Press, 1971, 201.

3 Vö. Uo., 218, 224–225. Lásd ehhez még: Horváth Kornélia, *Petri György költészete verselméleti és líratörténeti megközelítésben*, Gondolat, Budapest, 2017, 210–211.

san kikényszerít egy te-t, és ezzel persze egy ént is.<sup>4</sup> A nyelv nem is nagyon tud mást tenni, mint megszólítani, beszélni valakihez, és ez még a megszólított távollétében, a beszéd meghallásának pusztja lehetőségében is így van.<sup>5</sup> A címzés, a nem én-től való önmegkülönböztetés az én struktúrájának lényegi részét képezi.

A megszólításon éppúgy lehetetlen kívül kerülni, mint ahogy elkerülni sem lehetséges azt.<sup>6</sup> Az, aki megszólít, olyan diskurzust teremt, amelyben a te-ként, tehát megszólíthatósága felől meghatározott szubjektivitás szerkezete elválaszthatatlanul összekapcsolódik a beszélő én öntételezésének aktsaival. Ígérhetünk, esküdhethetünk, parancsolhatunk, megbocsáthatunk, imádkozhatunk, átkozhatunk, támogathatunk, vádolhatunk, kérhetünk stb. – valakinek, valakihez, valakit, valakitől. Megszólítottnak lenni az előbbieket értelmében egyfajta sajátos kiszolgáltatottságot is jelent, mindegyik azt tehát, hogy amennyiben megszólítás címzettjeivé válunk, akár csak az, aki beszél, nem függetleníthetjük magunk az ezekben a beszédaktusokban rejlő tételező-pozicionáló erőktől.

A beszédaktusok sikerességének lehetősége, így a nyelv működőképessége, végső soron a beszéd és a címzés beszédként és címzésként való visszaigazolása, mint azt Werner Hamacher nem győzi hangsúlyozni, a nyelv öntételező, autoperformatív műveletein alapszik. A nyelv kommunikációs tartománya a német irodalmár-filozófus munkáinak perspektívájából egy kettős ígéret formájában válik elgondolhatóvá: „az ígéretben az ígéret ígéretet tesz magának, hogy ígéret lesz”.<sup>7</sup> Az ígéret struktúrája azt mutatja meg, hogy a performativitás nyelve egyszerre létesít egy olyan tartományt, amely a nyelv műveleteinek viszonyában önreferenciális alapként, törvényként vagy imperatívusként tételeződik, és egy olyat, amely erre a törvényre felel, megfelelve az abban foglalt követelménynek. Ennek következményeként a nyelv csakis akkor tud belépni a beszédaktusok világába, csakis akkor tud ígérni, ha ezzel egyidejűleg – egy, habár ez most nem annyira lényeges, tehetnénk hozzá, meglehetősen félrevezető – ígéretet tesz, hogy képes erre, tehát egy szinten úgy ígér, hogy nem ígér, vagy legalábbis nem a megszólítottnak:<sup>8</sup> önmagát ígéri, méghozzá önmagának, miközben egy másik szinten hozzánk is szól, szubjektumokat és jelentést ígér, a világot mint megragadható nyelvi formát, egy nyelvet, amelyben látszólag biztonsággal lehorgonyozhatunk, és amelynek segítségével berendezkedhetünk a jelentések hálójában. A nyelvi öntételezés és tételezés innen nézve elválaszthatatlan lesz egymástól.<sup>9</sup> Ez azzal a nyelvelméleti következménnyel jár, hogy a megszólítottként pozicionált másik pontosan azért nem lesz más, mint egy, az én diskurzusának viszonyában elgondolható nyelvi formáció, mert az én és a te közötti kapcsolat aszimmetrikus felépítése

4 Kulcsár-Szabó Zoltán, *Kat'apostrophé*, Alföld 2021/11., 64.

5 „Tematizálni annyit tesz, mint felajánlani a világot a Másiknak a szó által.” Emmanuel Lévinas, *Teljesség és Végtelen. Tanulmány a külsőről*, ford. Tarnay László, Jelenkor, Pécs, 1999, 175. Lásd még: Judith Butler, *Giving an Account of Oneself*, Fordham UP, New York, 2005, 67.

6 Vö. Kulcsár-Szabó, *l. m.*, 62.

7 Werner Hamacher, *Entferntes Verstehen. Studien zu Philosophie und Literatur von Kant bis Celan*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2011, 66.

8 Vö. Werner Hamacher, *95 Thesen zur Philologie*, Urs Engeler, Frankfurt am Main, 2010, 50 [48. tétel].

9 Ehhez részletesebben, különös tekintettel a fenti nyelvmodell kritikájára lásd: Balogh Gergő, *Affmatív. A performativitás kritikája Werner Hamacher munkásságában = Bia hangja. Az erőszak irodalmi és nyelvelméleti reprezentációi*, szerk. Balogh Gergő – Pataki Viktor, Liceum, Eger, 2021, 79–105.

a nyelv alapstruktúrájához tartozik – az én már azelőtt énként ígéri magát, hogy a másikat elérné az ígéret nyelve. Émile Benveniste hasonló – az én önreferencialitását a középpontba állító – belátásokból kiindulva hívja fel a figyelmet arra, hogy a megnyilatkozás által létesített személyközi, térbeli és időbeli viszonyok mindenekelelt a megnyilatkozó diszkurzív pozicionálásának funkcióiként értelmezhetők.<sup>10</sup> A nyelv ebből a perspektívából, különösen annak számára, akit szólítottak már meg, nyugtalanító módon határtalannak is tetszhet.

Az itt feltűnő problémának két oldala van. Egyfelől megközelíthető a megszólított nyelvi felemésztésének, vagy kevésbé drámaian fogalmazva, diskurzusba léptetésének problémájaként: mi történik akkor, amikor a beszéd „nyelvvé, nyelvivé tesz”, vagyis „egy testet egy én”-ként,<sup>11</sup> és ezáltal egy te-ként tesz hozzáférhetővé? Másfelől pedig a másik létesítésének problémájaként lesz tematizálható.<sup>12</sup> A kérdés egyik oldala a mindennapok személyes viszonyai közepette, a másik pedig a lírai kommunikáció helyzeteiben mutatkozik meg példaszerűen. Akkor tehát, amikor az egyes szövegek tanúsága szerint gondolkodó, beszélő, sőt talán érző, mi több, tetteket végrehajtó és azoknak kiszolgáltató személyeknek vagy más, kevésbé emberi alakzatoknak, mint Kafka levele fogalmaz, „a szavakon kívül nincsen semmi egyébük”. Ez utóbbi esetben, szemben az előbbivel, az illokúciós és perlokúciós aktusok<sup>13</sup> vagy 1.) radikálisan elválhatnak egymástól, a kommunikáció egy visszacsatolás nélküli modelljét tételezve, és ezáltal a dialógus helyett magát a címzés aktusát előtérbe állítva, vagy 2.) egymásba csúsznak, hiszen mind az illokúciós, mind a perlokúciós aktusok az önmagát ezekben a beszédaktusokban létesítő és megnyilvánító én szubjektivitásának szerkezetébe tagozódnak be, és ezért csakis annak viszonyában lesznek értelmezhetők.

Ahhoz, hogy jobban megértsük ezt az összefüggérendszer, az arc mibenléteinek kérdése vihet közelebb. Giorgio Agamben az arcot az ember világra való nyitottságával hozza összefüggésbe.<sup>14</sup> Az olasz gondolkodó szerint ugyanis egyedül az ember fedi fel az arc megmutatkozásában önmagát mint nyitottat, és ezáltal mint kommunikálni képes és kommunikálni kész létezőt.<sup>15</sup> Az arc ennek értelmében túlmutat az emberi kommunikáció információközvetítő funkcióján, hiszen annak, aki kommunikálni szeretne, először „a nyitottságát kell kommunikálnia – más szavakkal, a tiszta kommunikálhatóságot”,<sup>16</sup> vagyis a kommunikáció lehetőségét. Az arc eszerint – egyfajta „tiszta eszközként”<sup>17</sup> – már azelőtt ezt közvetíti, hogy mimikánkkal üzen-

10 Vö. Benveniste, *I. m.*, 219–220.

11 Kulcsár-Szabó, *Kat'apostrophé*, 65.

12 Judith Butler ezek között tulajdonképp nem tesz különbséget: Judith Butler, *Excitable Speech. A Politics of the Performative*, Routledge, New York – London, 1997, 5.

13 Ezek meghatározásáért lásd: John L. Austin, *Tetten ért szavak*, ford. Pléh Csaba, Akadémiai, Budapest, 1990, 102–130. Valamint: John Searle, *Beszédaktusok. Nyelvfilozófiai tanulmány*, ford. Bárány Tibor, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat, Budapest, 2009, 35, 37.

14 A „nyitott” agambeni fogalmához lásd: Giorgio Agamben, *The Open. Man and Animal*, ford. Kevin Attell, Stanford UP, Stanford, 2004, 57–62.

15 Vö. Giorgio Agamben, *Where Are We Now? The Epidemics as Politics*, Valeria Dani, Eris, London, 2021, 86. Valamint: Giorgio Agamben, *When the House Burns Down*, ford. Kevin Attell, Seagull, London – New York – Calcutta, 8.

16 Agamben, *Uo.*, 87.

17 Walter Benjamin, *Az erőszak kritikájáról*, ford. Bence György = Uő, *Angelus novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok*, vál. és a jegyzeteket írta Radnóti Sándor, Magyar Helikon, Budapest, 1980, 42–43.

nénk vagy beszélni kezdenénk. Az emberi arc megállás nélkül kommunikál, hiszen önmagát kommunikálja, az arcot mint arcot, egy emberi arcot, a saját arcot és a másik arcát. Ez egyszerre szerencsés, hiszen esélyt ad a közösségi, politikai létezésnek, lefektetve a szubjektivitás alapjait, és szerencsétlen dolog, hiszen az arc nyitottsága kitesz, kiszolgáltat bennünket a világnak. Az arc énné és másikká tesz. Ugyanannyira van a többiekért, mint amennyire értem [arca annak is van, aki nem látja másokét], ráadásul még csak nem is feltétlenül irányítható. Aki azt hiszi magáról, hogy pókerarca van, és mások elmondásából kell arról a sajnálatos tényről értesülnie, hogy ez a legkevésbé sem igaz, a saját bőrén tanulja meg, hogy sohasem lehetünk teljesen a tudatában annak, mit is tesz az arcunk, hiszen az a legváratlanabb pillanatokban árulhat el bennünket [nem véletlen, hogy a pókerjátékosok gyakran napszemüveg, baseballsapka, esetleg szakáll mögött rejtegetik]. Mindez azt is jelenti, hogy – mivel a nyelv nem merül és nem is merülhet ki az információtovábbítás funkciójában – „az arc megnyilatkoztatása a nyelvnek magának a megnyilatkoztatása”.<sup>18</sup> Az arc eszerint összeköti a testet és a nyelvet. Amennyiben az arc által közvetített nyitottság nem kevesebbet, mint az ember nyelvi létmódját, nyelvben való exponáltságát fedi fel, úgy az arc lesz a megszólíthatóság lehetőségfeltétele is. A megszólítás azonban sohasem merítheti ki a megszólíthatóság minden lehetőségét<sup>19</sup> [mint Emmanuel Lévinas rámutat, „a tudat szolipszista dialektikája [...] itt megtörik”].<sup>20</sup>

A fent körvonalazott viszony egy másik formája, amely az arc és a nyelv, a megszólíthatóság és megszólítás között áll fenn, meglehetősen látványosan mutatkozik meg, amennyiben vetünk egy pillantást az irodalmi kommunikáció leírásának metaforáira. Bettine Menke sokat idézett tanulmányának tanúsága szerint az olvasás központi műveletét a prosopopeia retorikai alakzata irányítja. A prosopopeia „a hang-kölcsönzés alakzata, amely száját és arcot ad a beszédnek [...]. Mint *prosopon-popein* [...] annyit jelent: »to 'give' a face«, 'maszkkal vagy arccal (prosopon) ellátni.' Erről a retorikai alakzatról tehát „akkor beszélhetünk, ha a szövegeknek 'beszélő arcot' kölcsönzünk, amennyiben azokat a hang metaforája szerint olvassuk”.<sup>21</sup> Az idézett szakaszokban feltűnő összefüggésrendszer központi kategóriája a hang, az arc, és, tehetjük hozzá Jacques Derrida nyomán, a tudat, hiszen a nyugati gondolkodás uralkodó, kultúránkat formáló diskurzusainak hagyományában „semmilyen tudat nem létezhet hang nélkül. [...] A hang a tudat.”<sup>22</sup> A prosopopeia nyelvi aktusa az arc,

Vö. Walter Benjamin, *A nyelvről általában és az ember nyelvéről* = Uő, „A szírének hallgatása”. *Válogatott írások*, szerk. és ford. Szabó Csaba, Osiris, Budapest, 2001, 18–21.

18 Giorgio Agamben, *The Face = Uő, Means without End*, ford. Vincenzo Binetti – Cesare Casarino, University of Minnesota Press, Minneapolis–London, 2000, 92.

19 „[M]indig érdemes annak lehetőségét is fenntartani, hogy egy hívás, egy megszólítás nem ér célba, vagy még ha célba is ér, ezt bizonyos értelemben céljának eltévesztése révén teszi.” Kulcsár-Szabó, *Kat'apostrophé*, 70. Smid Róbert a természet megszólítása kapcsán mutatott rá legutóbb arra, hogy annak szívében épp a „megnevezhetetlenség és rámutathatlanság” dolgozik: Smid Róbert, *Az ökokritika dilemmái. Kortárs ökológiák az irodalom és a technológia metszéspontjában*, Századvég, Budapest, 2023, 265.

20 Lévinas, *I. m.*, 162. „Maga az arc, melyben a másik felém fordul, nem asszimilálódik az arc megjelenítésében.” Uő., 180. Lásd még: Emmanuel Lévinas, *Nyelv és közelség*, ford. Tarnay László, Tanulmány–Jelenkor, Pécs, 1997, 14, 36–37.

21 Bettine Menke, *Ki beszél? A beszélő arc alakzata a retorika történetében*, ford. Török Ervin = *Figurák*, szerk. Füzi Izabella – Odorics Ferenc, Gondolat–Pompeji, Budapest–Szeged, 2004, 87–89.

22 Jacques Derrida, *A hang és a fenomén. A jel problémája Husserl fenomenológiájában*, ford. Seregi Tamás, Kijarat, Budapest, 2013, 101.

a hang és a tudat hármasságában létesül. Ahol hangot érzékelünk, ott tudatot is feltételezünk, és ennek során megalkotjuk annak az arcát, aki a legjobb vélekedéseink szerint beszél. Aki beszél, nyilvánvalóan képes a beszédre, vagy megfordítva: minden bizonnyal azért beszél, mert képes beszélni, bír a nyelv képességével, és talán még mondanivalója is akad. Beszédével tehát elárulja azt, hogy tudattal, egyéni arccal és hanggal, szubjektivitással rendelkezik. Ez az olvasás aktuusaiban az „arc katakrézise”-ként<sup>23</sup> válik megragadhatóvá, mivel első ízben épp az arc- és hangkölcsonzés vagy -adás művelete fenomenalizálja a szöveget, a jelenlét illúziójával felruházva a jelenlét hiányát, ekként megnyitva az utat a lírai hang érzékelése előtt. Ahol szöveg van, ott hang is, ahol hang van, ott beszélőnek is kell lennie, és ahol beszélő van, ott tudat is lesz – így a klasszikus képlet. A prosopopoeia „az a retorikai alakzat, amely a beszéd szubjektumát (először) létrehozza, s aki aztán mindig már adottnak tűnik; ily módon ez az alakzat [...] felismerhetetlenné teszi saját retorikai alakzatként való működését, és a [hang és arc] hiány[á]nak előfeltételét”.<sup>24</sup> Nem tévedünk, amikor azt feltételezzük, a lírai beszélőnek mint az olvasásban létesülő szubjektumnak ágenciája van, ugyanakkor a nyelvfeledettség veszélyes terepére tévedünk, ha elfelejtjük, hogy ez a nyelvben – a katakrézis és az antropomorfizáció<sup>25</sup> (vagy az ez által kijelölt virtuális pozíció lebontása, a dezantropomorfizáció) trópusaiban – alapozódik meg, és így annak lesz kiszolgáltatott. A megszólalásra való képesség és a megszólalás tételezése a prosopopoeia olvasásalakzatában ezért keresztezi, metszi egymást, és mint ilyen a legmélyebb értelemben elválaszthatatlanná válik. Ebben a rendszerben mind az arc, mind a hang, mind pedig a tudat, akárcsak az ezek közötti viszony, az irodalmi nyelv termékeként válik megközelíthetővé.<sup>26</sup>

Mindez a megszólítás kérdésének perspektívájából azt is jelenti, hogy az irodalmi kommunikáció – egy kiasztikus struktúra keretein belül – maga hozza létre a megszólíthatóság feltételeit: a megszólítás aktusának alanya megszólítható, hiszen megszólított, és megszólított, hiszen megszólítható. Az arc ebben az esetben nem a megszólíthatóság egyszerre nyelven kívüli és nyelvi, a kommunikáció lehetőségét magát megnyilvánító helye, hanem a lírai nyelv műveleteinek függvénye. A különbség nyilvánvaló. Attól, hogy én nem szólítok meg valakit, még megszólítható – *valaki* – lesz. A megszólíthatóság nem az én vagy bekövetkező, vagy elmaradó megszólításom függvénye, nem ez utóbbi hozza létre és hitelesíti kizárólagos módon a másikat mint kommunikálni képes és kész szubjektumot (attól, hogy egy sorsdöntő pillanatban valakit nem kérünk fel táncolni, más még felkérheti – és lehet, ezen fordul meg egy élet), mivel a megszólíthatósága mindig túlmutat az én nyelvi aktusaimon, amelyek pontosan ezért sohasem meríthetik ki azt. Ezzel szemben a lírai beszéd nem enged, nem is engedhet teret az arc kommunikációt megalapozó tartományának, hiszen a másik „arca”, mint látható volt, csakis az én öntételező és tételező aktusainak irányából, az alakzatok és trópusok ökonómiájának részeként válhat elgondolhatóvá.

23 Menke, *Ki beszél?*, 94. Lásd még: 100.

24 *Uo.*, 96.

25 A megszólítás viszonyában ehhez lásd: Barbara Johnson, *Aposztrofálás, animáció és abortusz ford.* Balogh Andrea = *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitásig*, szerk. Bókay Antal és mások, Osiris, Budapest, 2002, 575.

26 Vö. Kulcsár Szabó Ernő, *Mi a műalkotás? Az irodalmi olvasás kérdései*, Akadémiai, Budapest, 2022, 123.

A megszólíthatóság az előbbi esetben úgy tartozik a kommunikációhoz, hogy lehetővé teszi azt, de nem lesz azonos ennek folyamatával. A második esetben viszont maga a kommunikáció hozza létre a megszólíthatóság tartományát, a megszólítás aktusának egy implicit műveletével.

### *Lírai megszólítás*

„Általam vagy, mert meg én láttalak / S régen nem vagy, mert már régen nem látalak” – olvashatjuk Ady Endre *Elbocsátó, szép üzenetének* zárlatában. Ady versében a megszólított létezése eszerint azon múlik, hogy az én látja-e őt. A megszólított tehát az én irányából a látásnak, saját perspektívájából pedig a látottságnak lesz kiszolgáltatott, csakis az énnel való megszakítatlan vizuális kapcsolat garantálhatja létezését. A vers beszélője innen nézve nem is annyira azért létfontosságú a megszólított számára, mert beszél hozzá, hanem azért, mert látja – az én és a te közötti vizuális kapcsolat megszűnése, amely a vers zárlatának tanúsága szerint végül be is következik, a te elillanásával fenyeget. Az, amiként Ady verse a létezés és nem létezés közötti különbségtételt a látás és nem látás differenciájából vezeti le, a megszólított létét a szöveg tematikus szintjén rögzíti, egy olyan illúziót életre hívva,<sup>27</sup> amelyben az én birtokában van az erőnek, hogy az őt körülvevő világot megtartsa a létben, annak tartományát saját szubjektivitásához, végső soron cselekvéséhez és cselekedtetéséhez, aktivitásához láncolva. Amiről Ady verse nem beszél mindazonáltal, az éppen az, hogy a másik nem szűnik meg pusztán attól, hogy megvonja tőle a látottság rangját. A megszólított az énhez fűződő nyelvi kapcsolatában, amely szubjektivitását létesíti és fenntartja, túléli a zárlat megállapítását. Az én hiába jelenti be, hogy nem látja a megszólítottat, a vers tematikus szintjén ezzel megtagadva a másik létét, ha közben mégis beszél hozzá, még hozzá a legutolsó szóig [sőt, bizonyos értelemben még az után is: „nem látlak” – téged], és ezzel a nyelv retorikai műveleteinek szintjén demonstrálja saját megállapításának érvénytelenségét. Az Ady versében megjelenő másik van, hiszen léte nem a látáshoz, hanem a beszédaktusokhoz kapcsolódik; van, hiszen megszólítható; van, hiszen megszólított.

Minden jel arra utal, hogy a lírai megszólítás egy szolipszista retorikai struktúra része. Jonathan Culler ezt a megszólítás lényegi részeként azonosítja:

Ilyen értelemben az aposztrófé funkciója az lenne, hogy egy potenciálisan válaszkész vagy legalábbis figyelmes univerzumot pozicionáljon, amellyel az ember kapcsolatban áll. [...] Egy tautologikusnak hangzó műveletben az aposztrófé megszólító esete eszköz, melyet a költői szubjektum arra használ, hogy kapcsolatot teremtsen egy objektummal, amely kapcsolat segít a szubjektumot költőiként, akár látnokiként létesíteni. [...] Az aposztrófé elsődleges ereje az, hogy a címzettet egy másik szubjektumként létesítse, amellyel a látnoki költő egy harmonikus vagy antagonisztikus kapcsolat kialakulását remélheti; az aposztrófé a szubjektum és az objektum ezen

27 Vö. Herczeg Ákos, *Visszatérés a nyelvbe. Én-figurációk Ady Endre költészetében*, Alföld Alapítvány – Méliusz Juhász Péter Könyvtár, Debrecen, 2021, 217–218.

összehozását az akarat tetteként kezeli, valamiként, ami poétikailag a címzés tetteiben megy végbe.<sup>28</sup>

A lírai megszólítás eszerint a világ létezőit a költői világ létezőiként, az én és a hozzá kapcsolódó, vele azonosított hang viszonyában teszi érzékelhetővé, tulajdonképp „internalizálva”<sup>29</sup> azokat. Az objektumok szubjektummá való átalakítása a fentiek tanúsága szerint az én önlétesítésének szolgálatában áll, mivel az én struktúrája a megszólítás aktusában és így a költői világ összefüggései között jön létre. Fontos kiemelni ugyanakkor, hogy az aposztrofikus megszólalásmódú szövegek esetében a megszólított másik alakzata egyszerre lesz a lírai kommunikáció eredménye és feltétele. A megszólító én csakis azon az áron hozhatja magát létre, hogy egy másik, általa pozicionált, ám magától megkülönböztetett létezőhöz kapcsolja saját létét, vagyis éppen annyira ráutalt a másikhoz fűződő viszonyára, mint amennyire a megszólított. Az én szubjektivitása, akárcsak a másiké, innen nézve nem az én, és nem is te alakzatában, hanem ebben a viszonyban, egészen pontosan az ezt a viszonyt megteremtő és árnyaló nyelvi aktusokban létesül. Az aposztrofének szentelt értekezése egy korábbi változatában Culler ezt egy olyan ember szemléletes példáján keresztül mutatja be, aki a buszra való kellemetlen, esővel terhelt várakozás során az alábbi szavakat intézi a járműhöz: „Gyere már, te átkozott! Már tíz perce várok!” Mint Culler rámutat, tekintve, hogy a jelen nem lévő élettelen tárgy aligha fogja majd sietősebbre ettől, a jelenet leginkább a beszélő énről árul el valamit a potenciális hallgatósága számára, hiszen mások szemében a busz effajta csalogatása „bolondot csinál” a megszólítóból.<sup>30</sup> A megszólító jellegű lírai beszéd Culler modelljében, amelyet „háromszögletű megszólításnak”<sup>31</sup> nevez, indirekt kommunikációs viszonyokat létesít,<sup>32</sup> még akkor is, amikor például a szerelmi költészet intim kódjáról van szó, mivel az irodalmi szöveg, noha ilyenkor közvetlenül a megszólított másikhoz szól, közvetett módon az olvasóhoz is odafordul, sőt elsősorban hozzá beszél.<sup>33</sup> Az én és a te viszonya ezáltal egy harmadik pozíciójából válik elgondolhatóvá, ami azt is jelenti, hogy az én beszédaktusai, noha a másikhoz fűződő kapcsolat tekintetében egy szolipszista retorikai struktúrát létesítenek, mindig nyitottak maradnak az én és a te közötti nyelvi viszony – kihallgató<sup>34</sup> – tanúinak. Attól, hogy „a költő – mint a Culler által sokat hivatkozott Northrop Frye írja – úgyszólván hátra fordít hallgatóinak”,<sup>35</sup> azok még nem tűnnek el, és ezért indirekt címzetteként a lírai kommunikáció elidegeníthetetlen részeinek tekinthetők.

Szemben ugyanakkor Frye dramatizáló modelljének implikációival, amely modell nemcsak jól elképzelhetővé teszi a lírai kommunikáció folyamatát, de ezen felül még

28 Jonathan Culler, *Theory of the Lyric*, Harvard UP, Cambridge–London, 2015, 216, 223.

29 *Uo.*, 225.

30 Jonathan Culler, *Aposztrophé*, ford. Széles Csongor, Helikon 2000/3., 376.

31 Jonathan Culler, *A líra nyelve*, ford. Keresztes Balázs, Prae 2017/3., 11.

32 Culler, *Theory of the Lyric*, 243. Heinz Schlaffer a lírai kommunikáció alapmodelljét hasonló belátásokból kiindulva az istentisztelet példájával szemlélteti, ugyanakkor Schlaffernél a pap beszédét hallgatók csupán „szemlélők”, nem címzettek: Heinz Schlaffer, *Geistersprache. Zweck und Mittel der Lyrik*, Carl Hanser, München, 2012, 23–24.

33 Vö. Culler, *Theory of the Lyric*, 206.

34 Vö. Northrop Frye, *A kritika anatómiája*, ford. Szili József, Helikon, Budapest, 1998, 210.

35 *Uo.*, 211.

világosan elkülöníthető funkciókkal is felruházza az abban résztvevőket, korántsem biztos, hogy a megszólítás beszédhelyzete biztonsággal stabilizálható. A megszólítás képes eltérülni, sőt bizonyos értelemben épp ez a képessége lesz azonosítható a lényegeként, hiszen mint Culler hangsúlyozza, a „lírai te alapvető jellemvonása [...] annak a meghatározatlan lehetőségnek az előtérbe helyezése, amelytől a te egyszerre lesz meghatározott másik, a legáltalánosabb másság, és valaki, a meghatározatlan ágencia üres helyi értéke”.<sup>36</sup>

Gyakorlati értelemben ez azt jelenti, hogy a címzés a megszólító, a megszólított és az olvasó hármasság rendszerében rendkívüli instabilitással rendelkezik. Miért az olvasó felszólításaként, sőt neki szánt parancsként,<sup>37</sup> nem pedig önmegszólításként szokás értelmezni Rilke *Archaikus Apolló-torzójának* zárlatát („Du musst dein Leben ändern.” – „Változtasd meg élted!” [Tóth Árpád fordítása]), és miért van az, hogy a szerelmi kommunikáció meghitt aktusai közepette az, aki kedvesétől egy szerelmes verset kap, akár azonosíthatja is magát, egy vallomás címzettjeként, annak megszólítottjával? Az ezekre a kérdésekre adható válasz egyrészt az olvasóalakzatok konvencionalitásában,<sup>38</sup> így az irodalom társadalmi használatának különböző gyakorlatait és színtereit meghatározó diszkurzív formációkban, valamint az ezekben közvetített történeti-kulturális normákban keresendő. Ez különösen azoknak a szövegeknek az esetében lesz nyilvánvaló, amelyek a megszólítás struktúráját tekintve a legkevésbé determinálnak minősíthetők, hiszen ott, ahol nem hozhatók fel egyértelmű szemantikai érvek a megszólítás és az önmegszólítás közötti különbségételt<sup>39</sup> vagy tágabban: a megszólított mibenlétét illetően, az értelmezői hagyományok iránymutatása lesz a döntő. Az irodalomértelmezői hagyomány pályáira való effajta rácsatlakozás ebből a perspektívából egy, a lírai megnyilatkozások értelemteljességének feltételezését megóvni hivatott, és ezért praktikus, ám alapvetően defenzív műveletnek tekinthető, amennyiben a címzés önmagától való elkülönítődésének irányíthatatlan, sok tekintetben kétségbe ejtő – a fentiek értelmében az én létét is veszélyeztető – folyamatát hivatott felfüggeszteni és hatásaiban korlátozni. Másrészt azonban látni kell azt is, hogy amíg az irodalmi intézményrendszer az értelmezési kánon szerkezetében alapozza meg és közvetíti ezeket a konvenciókat, addig a szövegek nyelvi szintje a címzés eredendő instabilitása miatt mindig ezek felforgatásával fog – a történeti nyitottság ígértét hordozva – fenyegetni. A lírai címzés retorikai és szemantikai, vagy másként fogalmazva, „formális” és „fenomenológiai” oldala<sup>40</sup> összetartozik. Kapcsolatuk, mint látható, azonban korántsem mentes a feszültségektől.

36 Culler, *A líra nyelve*, 11.

37 „A vers világhírű zárómondata: *Változtasd meg élted!* A német szöveg itt egy árnyalattal erősebb, mint a magyar: Du musst dein Leben ändern – meg *kell* változtatnod, muszáj megváltoztatnod élted. [...] A »Változtasd meg élted« nemcsak szentencia, hanem parancs.” Nemes Nagy Ágnes, *A magasság vágya. Összegyűjtött esszék*, II., PIM, Budapest, 2011, [https://reader.dia.hu/document/Nemes\\_Nagy\\_Agnes-A\\_magassag\\_vagya-211](https://reader.dia.hu/document/Nemes_Nagy_Agnes-A_magassag_vagya-211)

38 Vö. Austin, *I. m.*, 40. Ehhez lásd még: Kálmán C. György, *Az irodalom mint beszédaktus. Fejezet az irodalomelmélet történetéből*, Akadémiai, Budapest, 1990, 125–127. Továbbá: Cornelius van der Haven – Jürgen Pieters, *Lyric Address. By Way of an Introduction = Lyric Address in Dutch Literature. 1250–1800*, szerk. Cornelius van der Haven – Jürgen Pieters, Amsterdam UP, Amsterdam, 2018, 8.

39 Vö. Kulcsár-Szabó Zoltán, *A jelölés áruháza*, Irodalomtörténet 2023/1., 57.

40 William Waters, *Poetry's Touch. On Lyric Address*, Cornell UP, Ithaca–London, 2003, 14.

Térjünk vissza a szerelmi kommunikáció fenti példájára, és képzeljük tovább, némileg megbonyolítva a körvonalazott jelenetet! Egy figyelmetlen és kissé fantáziátlan házastárs megfelekedzik arról, hogy a feleségével való házasságkötésük évfordulója éppen aznap van, majd miután ráébred mulasztására, minden igyekezetével megpróbálja elfedni azt. A munkából hazafelé ezért beugrik a legközelebbi plázába, abban a reményben, hogy ott talál valami használhatót. A plázában azonban nincsen semmi, ami első ránézésre igazán az alkalomhoz és a súlyos szórakozottság túlkompenzálásához illene. Hősünket mindenfelől csupán bizsu ékszerek és elektronikai cikkek csábítanák a boltokba, ezért elkeseredettségében, jó filozféként, a papír-írószer részleggel is rendelkező könyvesbolt felé veszi az irányt. Ott varázslatos módon ráakad egy szép kiállítás üdvözlőkártyára, amely a párja kedvenc szerelmes versét tartalmazza, és amelyről a másik egyetemista korukban óráig tudott áradozni. Ennek annyira megörül, hogy bele sem gondol, mennyire kockázatos üdvözlőkártyát adni házassági évfordulóra, és boldogan hazarohan vele. Átadja a kártyát, mintha mindig is ez lett volna a terv, a másik pedig elérékenyül, hiszen értelmezése szerint a szöveg egyszerre utal a közös fiatalság emlékeire, és erősíti meg kapcsolatukat a jelenben. Az üdvözlőlap címzettjeként ő válik a beszéd címzettjévé is, egy lírai vallomás címzettjévé, amelynek feladója, a szó szoros értelmében, a házastársa: a lap a másik helyett, az ő nevében beszél, méghozzá hozzá, kettejükéről, a múlttól és a jelenről szól. A lap címzettje mindenekelőtt azért érezheti és értheti úgy, hogy az azon szereplő vers hozzá szól, párja múlhatatlan szerelméről tanúságot téve, mert az idézhető. Ennek oka a jel iterábilis karakterében, formális ismételtőségében rejlik. Mint Derrida rámutat, „az ismétlés szerkezete miatt a nyelvi megnyilatkozás megelevenítő intenció soha nem lesz teljes ízében jelen önmaga és önnön tartalma számára. A megnyilatkozás szövege az őt szerkezetileg a priori meghatározó iteráció miatt mindig felfeslik és megszakad valahol.”<sup>41</sup> A szöveget kézhez kapó házastárs azért azonosíthatja magát a versben szereplő megszólítottal, mert hasonlóképp azonosítja egymással az ajándékozás és a megszólalás aktusait, a szerelmi vallomás intencionális struktúrájában megalapozva azokat. A vers ily módon az ajándékozó házastárs érzéseinek nyelvi protéziseként lesz olvasható.

Az intenció és a kontextus performatív összekapcsolása ebben az esetben tehát talán még az ajándékozó számára is meglepően sikeres, azonban ez a tény nem törölheti el azt a differenciát, amely a szöveget idézhetővé, és ezért akár ebben a helyzetben is bevethetővé teszi. A különböző kontextusokra való rácsatlakozás pusztán lehetősége éppen azt árulja el, hogy a lírai megszólítás sohasem tartozhat tisztán egy adott értelemösszefüggéshez. Minden megszólítás jelentést ígér, megszólított és megszólítottat, szubjektivitást és közlésszándékot, ám minden olvasat a címzés szerkezetének kiiktathatatlan instabilitásán alapszik.<sup>42</sup>

41 Jacques Derrida, *Aláírás esemény kontextus*, ford. Kicsák Lóránt = *Performatív fordulatok*, szerk. Antal Éva és mások, Linceum, Eger, 2015, 65.

42 Ahogy Paul de Man fogalmaz, a nyelvvel kapcsolatban, szemben azzal, amit tesz, „lehetetlenség megtudni, miben sántikál”. Paul de Man, *Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*, ford. Fogarasi György, Magvető, Budapest, 2006, 31.

### Szerelmi megszólítás

A megszólítás aktusa a szerelmi költészet korpuszának közös nevezője.<sup>43</sup> A műfaji hagyomány e tekintetben rendkívül erős folytonosságot mutat az elmúlt több mint kétezer évben, az antikvitás irodalmától napjainkig. Ez az, ami retorikailag összeköti egymással Az énekek énekét („Igen, szerelmed édesebb a bornál.” – a SZIT fordítása), Szapphó 31. töredékét („hisz ha látlak, s bár kis időre, hangot / nem tud a nyelvem // adni, megtörvén elakad” – Devecseri Gábor fordítása), Shakespeare LXXV. szonettjét („Az vagy nekem, mi testnek a kenyér” – Szabó Lőrinc fordítása) és e. e. cummings *valahol sohasem jártam* című versét („de ha rám tekintesz, könnyen kitarulok, / pedig magamba zárultam, mint egy ököl” – Végh György fordítása). A kategória határainak kijelölését illetően ez azonban azt is jelenti, hogy a megszólítás aktusa nem más, mint egy, a szerelem színre vitelének tematikus sokszínűségén túlmutató nyelvi alap, melynek hiányában az olyan versek, mint például Fernando Pessoa *Egész éjszaka álmatlanul vergődtem* kezdetű költeménye („Szeretni annyi, mint gondolkodni.” – Döbrentei Kornél fordítása), amelyek a szerelemtől való költői elmélkedés nagy hagyományába lépve tesznek analitikus állításokat a szerelem tapasztalatáról, szigorú értelemben nem lesznek részei a szerelmi költészet korpuszának. Az ilyen szövegek, még ha rendkívül fontos belátásokat artikulálnak is az egyes szerzők szerelemszemléletét illetően, hozzájárulva a szerelem prezentációjának, tágabban pedig uralkodó korszakalakzatainak jobb megértéséhez, akár azt is lehetne mondani, sokkal inkább a szerelemtől, mint a szerelemből beszélnek. Az én–te viszony a szerelmi költészet irodalomtörténeti hagyományában központi jelentőségű, és a megszólalás tételező-pozicionáló aktusait illetően lényegileg különbözik az én–ő/az viszonytól.

Emellett látni kell azt is, hogy a szerelmi költészet a megszólítás aktusán keresztül csupán a szeretet egy típusának különböző megnyilvánulási formáit tematizálja központi helyen [még ha ennek szerkezetébe más típusok is rendre beszüremkednek]. Ez az összefüggés különösen élesen mutatkozik meg, amint a szeretet/szerelem tapasztalatának kifejezésre juttatását például annak magyar [‘szeretek’], angol [‘I love you’], német [‘ich liebe dich’], francia [‘je t’aime’] vagy spanyol [‘te quiero’] nyelvű megnyilatkozása felől gondoljuk el, mivel ezek nem tesznek szigorú különbséget a szeretet romantikus és egyéb formái között, így ezekben a nyelvekben a szerelem és a szeretet jelentéskörét csupán az ígét keretező kontextus teszi elkülöníthetővé egymástól. A keresztény kulturális tradícióban a szeretet minden formája egy töről, az Istenből fakad, aki „nemcsak a szeretet célja, hanem a szeretet első forrása is”.<sup>44</sup> Ebben a hagyományban tehát, amely az európai kultúra minden szegletére nézvést sorsdöntő jelentőségű, de legalábbis a mai napig hatást gyakorol rá, az isteni, az erotikus/romantikus és a felebaráti szeretet [az agapé/caritas, az erosz/amor]<sup>45</sup> és

43 Vö. Culler, *Theory of the Lyric*, 211.

44 Irving Singer, *The Nature of Love*, II., *Plato to Luther*, MIT Press, 2009, 162.

45 Az erosz-fogalom ógörög gyökereihez lásd: Anne Carson, *Eros the Bittersweet. An Essay*, Princeton UP, 1986.

a philia/amicitia)<sup>46</sup> a lét Isten által megjelenített tartományában érintkezik egymással.<sup>47</sup> A szerelem szekularizált felfogása maga sem függetleníthető e hagyomány örökségétől.<sup>48</sup>

Hegel szerint a „lírai költeményben a szubjektum fejeződik ki. Itt nem a világ gazdagsága tükröződik vissza, hanem az egyedi érzelem, a lélek egyedi ítélete. A líra egyáltalán a lélek kifejezésére összpontosít. [...] A lélek mint olyan akar megnyilvánulni.”<sup>49</sup> A szerelmi költészet e felől a paradigma felől nézve – és ne feledjük: ez az elképzelés máig bír hatóerővel – tulajdonképp nem lenne más, mint egy szélsőségesen szubjektív érzés mimetikus nyelvi leképzése és közvetítése, vagy más szavakkal, a bent kintre helyezése; egy elementáris erejű költői vallomás, lelkek közötti kommunikáció. A szerelmi költészet témájának monográfiát szentelő Erik Gray a szövegcsoport legalapvetőbb paradoxonát ezzel szemben abban látja, hogy az „egyszerre követeli a nyelvet, és mond le róla”, hiszen valami olyasmiről szeretne beszélni, ami nem közölhető, meghaladja a nyelv határait: „a szerelmi költészetben a szavak kudarcra nem engedmény, hanem állítás, inkább egy alap, mint enyészpont”.<sup>50</sup> Habár valóban léteznek olyan alkotások, melyek a szerelem tapasztalatának közvetíthetetlenességét, az én és a te közötti kötelék kimondhatatlan karakterét avatják poétikai szervezőelvékké, a szerelmi költészet korpuszát egy effajta inherens kudarc felől meghatározni nem jelent mást, mint az általános [nyelvi] és az egyedi [affektív] feszültségét a középpontba állítani, és ezáltal a nyelv mimetikus elégtelenségét rögzíteni. A szerelmi költészet alapképlete Gray „paradoxonának” perspektívájából a hegeli líramodell egy változataként jelenik meg. A szerelmi költészet eszerint a nyelv előtti és a nyelvi, a bent és a kint, a személyes és a nyilvános közötti összemérhetetlenség tudatában egyszerre tartja fenn a kommunikációt, és nyugtázza annak konstitutív kudarcát, az intenció és a nyelv töréseit, elcsúszásait, ezzel együtt pedig az intenció strukturális szerepének kiiktathatatlanságát nyomatékosítja.

A kérdés az, hogy amennyiben a megszólítás, közelebből pedig a lírai megszólítás aktusainak fenti nyelv- és líraelméleti vizsgálatára építve lemondunk a feltételezésről, mely szerint a líra egy műnem, amely az irodalmi kommunikációt a szubjektum bensőségességének nyelviesülése vagy – ennek inverzén, ugyanabban a paradigmában maradva – annak kudarcai felől teszi elgondolhatóvá, miként stabilizálható a szerelmi költészet kódja. A szerelem irodalmi problémája ugyanis, szemben a megszólítás formális retorikai aktusával, kétségkívül bír tágabban értett tematikus jelleggel is, sőt valójában elgondolhatatlan e nélkül a dimenzió nélkül. A szerelmi költészet fogalma ma mindenekelőtt az én és a te közötti nyelvi viszony egy különös hangoltságára utal, amely – anélkül, hogy kizárólag az egyikre vagy a másikra redukálható lenne – számtalan lehetséges modalitást egyesít magában, a sóvárgó óhajtástól a másikat átkozó felszólításig. Annak, aki szerelmi költészetet olvas, mindenekelőtt képesnek [és hajlandónak] kell lennie arra, hogy a versben szereplő megszólítást vagy meg-

46 *Magyar Katolikus Lexikon*, XIII., főszerk. Diós István, szerk. Viczián János, Szent István Társulat, Budapest, 2008, 220.

47 A szeretet keresztény koncepciójának történetét mindenekelőtt az agapé- és az erosz-motívum egymással való szoros, ám konfliktusokkal terhelt, vetélkedő kapcsolatuként írja le: Anders Nygren, *Agape and Eros*, ford. Philip S. Watson, The Westminster Press, Philadelphia, 1953, 54–55.

48 Simon May, *Love. A History*, Yale UP, New Haven – London, 2011, 238.

49 G. W. F. Hegel, *Előadások a művészet filozófiájáról*, ford. Zoltai Dénes, Atlantisz, Budapest, 2004, 356.

50 Erik Gray, *The Art of Love Poetry*, Oxford UP, 2018, 12.

szólításokat és az általuk implikált interszjektív viszonyt egy szerelmi kapcsolat összefüggésrendszerében értelmezze.

A szerelmi költészet konvencióinak hagyományába ágyazott szövegek megalkotását és befogadását persze a szerelem történetileg és kulturálisan változó elgondolásai éppúgy meghatározzák, mint a műfaji kódok azonosításának – az intézmények és értelmezői közösségek által szabályozott olvasói szocializáció során jobban-rosszabbul elsajátított – eljárásai. Ebből következik, hogy a szerelmi költészet hagyományát illetően szerelem helyett szerencsésebb szerelmekről, vagyis a szerelmi költészet különböző szólamaeiról, és a művek szintjén azok egyedi változatairól, a szerelem formációiról beszélni. A szerelmi költészet alkotásai már csak azért sem értelmezhetők a szerelem egy általános és történeti-kulturális szempontból szükségszerűen tagolatlan fogalmának irányából,<sup>51</sup> mert ezek a szövegek maguk is formálják a szerelemről alkotott elképzelések körét, a lehetséges szerelmi viszonyok komplexitását elgondolhatóvá téve. Habár a „klasszikus szerelmi líra [...] a másik tökéletességétől megbűvölt vagy szenvedélye rabjaként cselekvő/szenvedő/követelő én intimitásvágyával hozza összefüggésbe”,<sup>52</sup> az irodalmi modernség korpuszában – akárcsak más művészeti ágainak esetében – már nem ritkák az olyan alkotások, amelyek felfüggesztik és újrakonfigurálják a klasszikus képletet. A 20. században gyökeres változásnak indult, mi tekinthető egyáltalán szerelmi viszonynak, és ebben a költészetnek, akárcsak a megelőző korokban, komoly – bár a filmhez vagy a popzenéhez képest nyilvánvalóan egyre kevésbé jelentős<sup>53</sup> – szerepe volt. A modern szerelmi költészet vizsgálata ennél fogva a korszak uralkodó beszédmódjainak összehasonlító vizsgálataként lesz a leghatékonyabb. A másikkhoz fűződő nyelvi viszonyt pozitív (vallomás, eskü, ima, dicséret stb.) vagy negatív (átok, ártani vágyás, fenyegetés, szemrehányás stb.) módon körvonalazó, valamint a megszólalás nyelvi feltételezettségét tematizáló aktusok ilyen kontextusban való értelmezése az előbbi beszédaktusok által meghatározott diszkurzív formációk elemzése által kínálhat utat a honi modernség szerelmi beszédmódjainak és az ezeket összekapcsoló történeti köteléknek a jobb megértéséhez.



51 Ez ugyanakkor természetesen nem jelenti azt, hogy a szerelemnek ne lennének univerzális neuro- és evolúcióbilógiai markerei, lásd ehhez: Tim Hancock, *The Chemistry of Love Poetry*, The Cambridge Quarterly 2007/3., 197–228. Különösen: 200–205.

52 Kulcsár Szabó Ernő, *Megkülönböztetések. Médium és jelentés az irodalmi modernségben*, Akadémiai, Budapest, 2010, 245.

53 A médiumok modern versengéséhez átfogó igénnyel lásd: Friedrich Kittler, *Gramophone Film Typewriter*, Brinkmann & Bose, Berlin, 1986.